

*Botár István***HAVASOK KEBLÉBEN REJTEZŐ SZÉP CSÍK**

A Csíki-medence középkori településtörténete

(Opitz Archaeologica 15.)

Martin Opitz, Bp. 2019. 655 oldal

Botár István neve jól ismert a hazai régész körökben, hiszen a székelyföldi kutató immáron több mint két évtizede vizsgálja elhivatottan a Csíki-medence középkori régészeti emlékeit, és publikálja rendszeresen különféle tudományos fórumokon az ezzel kapcsolatos eredményeit. A 2001 óta a Csíki Székely Múzeum alkalmazásában álló régész tevékenysége sok szempontból úttörőnek számít, hiszen a terület periférikus volta miatt az archeológiai kutatás itt eleve nagyon későn indult meg, és sokáig politikai szempontok is akadályozták. Az intenzív és kitartó kutatómunka eredménye végül egy 2013-ban megvédett, a Csíki-medence településtörténetét tárgyaló doktori disszertáció lett, amelynek színvonalát és jelentőségét az is híven tükrözi, hogy 2016-ban a szerző a kéziratral elnyerte a Kubinyi András-díjat, amely a magyar középkortudomány egyik legnívósabb elismerése.

A doktori értekezés publikálása tehát egyértelműen indokoltnak tűnt. Az Opitz Archaeologica sorozat tizenötödik köteteként megjelent monográfia a disszertációnál is többet nyújt, hiszen annak szövegét a szerző a 2018-ig folytatott újabb ásatásai eredményeivel is kiegészítette.

Az esztétikus megjelenésű és a sorozatra jellemző igényes tipográfiájú könyvet kézbe véve „szó szerint” is érezni lehet az elvégzett munka „súlyát”. A több mint 650 oldalas monográfia két nagy részből áll. Az első bő 250 oldal a kutatási eredmények szisztematikus és részletes bemutatását tartalmazza, amit egy csaknem 400 oldalas, precízen szerkesztett adattár egészít ki. Külön kiemelendő a könyvben található, összesen 598 darab, nagyrészt színes ábra, amelyek között olykor kifejezetten művészi értékkel bíró fényképek, leletábrázolások, épületalaprajzok, rekonstrukciós rajzok, térképek találhatók, s amelyek sokkal érzékletesebbé és érthetőbbé teszik a művet az olvasó számára.

A kötet logikus felépítést mutat, és ami nagyban emeli az értékét, nem csupán az eredmények összefoglalását tartalmazza, hanem arról az útról is részletesen beszámol, amelyet a szerző a téma feldolgozása során bejárt. Így képet kapunk azokról a forrásadottságbeli nehézségekről és módszertani kihívásokról is, amelyekkel szerencsésen megküzdött.

A bevezetőben a szerző a kutatás időhatárait is kijelöli, az általa megjelölt záró dátum (16. század) több szempontból is indokolt és észszerű. Nem csupán azért, mert a Csíkban megfigyelhető településtörténeti folyamatok a 16. században jutnak nyugvópontra (és bizonyos keretek között az akkori helyzet a modern korig meghatározó lesz ebből a szempontból), hanem azért is, mert az írott források mennyisége csak a középkor végétől válik szignifikánssá, azaz pusztán középkori írott forrásokra támaszkodva a témát gyakorlatilag nem lett volna esély megfelelő szinten kidolgozni.

A térség rövid természetföldrajzi ismertetése után Botár részletesen kitér a kutatástörténeti előzményekre, amelyből egyértelműen kitűnik, hogy a szerző kutatásainak megkezdése előtt Csík történeti és régészeti feltárásában komoly hiányosságok voltak. Ezután következik számomra a kötet egyik legérdekesebb fejezete, amelyben a forrásadottságokról és az alkalmazott módszertanról esik szó. Itt köszön vissza leginkább az általa használt komplex eljárás, amely a régészeti mellett történeti, névtani, klímátörténeti, egyháztörténeti és néprajzi vizsgálati mód-szerek vegyítésére épül.

Ami a történészek számára a legérdekesebb forráscsoportot, az írott forrásokat illeti, az első írásos említések kiábrándítóan későn, csak 1324-től maradtak fenn, az önmagában jelzi azokat a nehézségeket, amelyekkel a téma kutatójának szembe kell néznie. A középkor végéig az adatok meglehetősen sporadikusak (ez alól csupán az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék jelent kivételt), és a forrásanyag nem is gyarapszik számottevően egészen a 16. század közepéig. A falurendszer teljes egészében csak az 1560-as évektől bontakozik ki a szemünk előtt a levéltári forrásokból.

Régészeti szempontból, amint már említettem, a 2000-es évekig nagyon komoly elmaradások voltak a kutatás terén, és a raktárakban felhalmozott – a szerző által szisztematikusan átnézett – leletanyag dokumentációja kapcsán is nagy hiányosságok mutatkoztak. A terepbejárások során bebizonyosodott, hogy a mai településviszonyok többé-kevésbé a középkori helyzetet tükrözik, azonban korábban korlátozott volt az ásatások lehetősége, és leginkább a templomok kutatására összpontosultak.

A régészeti anyag értelmezése során kiemelkedő szerepet kapott a kerámiatipológia, amellyel a könyv szintén részletesen foglalkozik. Botár István gyakorlatilag az első olyan régész, aki Csíkra nézve komplex edénytípológiával állt elő (kronológia, díszítés, peremforma, edényforma). Azt is sikerült kimutatnia, hogy az edények jellemzői nemigen különböznek az ország más területeinek hasonló leleteitől, azaz nem lehet önálló, e területre kifejezetten jellemző agyagművészetről beszélni a korszakban. Szóba kerülnek mindemellett azok a régészeti eljárások is, amelyeket a kutatás során alkalmazni próbáltak (C14, geofizika, légi fényképezés, dendrokronológia, antropológia, kéziratok térképek felhasználása stb.), így a vizsgálat módszertanába kiváló betekintése nyílik az olvasónak.

A történész számára kiemelkedően fontosnak tekinthető a könyv azon része, amelyben a középkori településhálózat elemeiről értekezik a szerző, s ahol nagyon érdekes kérdések is tértekre kerülnek. Szembesülhetünk azzal a ténnyel, hogy a középkori településállomány megszakítatlanul, a maga archaikus formájában élt tovább az újkorban is, a pusztásodás jelensége régészeti szempontból nem mutatható ki a területen. A középkori faluhálózat gerincét a plébániák segítségével lehet leginkább megrajzolni. Metodikailag figyelemre méltók Botár azon érvei, amelyeket az úgynevezett szegek (azaz egy településhez tartozó, de térben elkülönülő, sokszor külterületen lévő házcsoportok) és tízesek (a falvak belterületén belül elkülönülő településrészek) kapcsán fogalmaz meg, nagymértékben az etnográfiai kutatásokra is támaszkodva. Sikeresen bizonyítja, hogy a szegek és a tízesek jellegüket tekintve nem egyeznek meg egymással: míg az előbbieket eredetileg önálló falvak voltak és régebbiek, addig a tízesek csak az újkorban jelentek meg, méghozzá az egykori szegek utódaiként. Így viszont a tízeseknek a falvak kialakulásához sincs közük, noha a szakirodalom korábban ezt feltételezte. Ehhez logikusan kapcsolódik az a megállapítás is, hogy az újkori tízesek nem a székelység középkori tizedes rendszeréből alakultak ki.

Ha össze akarnánk foglalni a települések kapcsán megfogalmazott gondolatmenetet, Botár véleménye szerint a településhálózat a középkor folyamán nem módosult jelentősen, ellentétben a településszerkezettel. Eleinte sűrű, kis falvakból álló rendszer volt jellemző a területen, majd a halmazosodás folyamán a falvak nagyrészt egyesültek. Az összeolvadásban a templomos helyek is szerepet játszottak, ami az egyházak védőszentjeiről elnyert településnevekben tűnik elő. A korábbi falvak emlékéit a később kialakuló tízesek őrizték meg. Már ennél a gondolatmenetnél előkerül az a fontos állítás is, miszerint az ideérkező székelységek kész faluhálózatot találtak itt a megtelepedéskor.

A szerző szisztematikusan tekinti át a településhálózat elemeit is (házak, templomok, tornyok, sekrestyék, temetők, kápolnák, várak, utak stb.), s mindezek kapcsán számos új megállapítást tesz. Így például kronológiai rendben haladva háztípológiát állít fel, felvázolja a középkori egyházszervezet alakulása és fejlődése kapcsán ismert információkat, de az egyházi építészet

kérdéseire is részletesen kitér. A templom körüli temetők értékelése során a templom-kerítő-falak szerepére is figyelmet fordít, összességében cáfolva, hogy elsődlegesen erődítményként szolgáltak volna. Szóba kerülnek a kápolnák is, és a szerző számos helyes egyházi-topográfiai megfigyelést is tett. Koncepciója szerint már a 11. századtól megjelentek az első templomok a régióban, sőt a 12. századra gyakorlatilag kiformalódott a plébániák hálózata. Ez pedig megint egy olyan fontos kérdést vetít előre, mely a székelység megtelepedésének idejével és a Csíki-medence ezt megelőző történetével is összefüggésben áll.

A betelepedéshez szorosan kapcsolódik az udvarházak és a várak problémája. Botár úgy véli, hogy a régészeti és nyelvészeti adatok alapján létezett a területen egy, a székely megtelepedést megelőző magyar népesség, amely alapvetően határvédő szereppel került ide, s amelynek elitje már az Árpád-korban udvarházakkal, a 13. századtól pedig magánvárakkal is rendelkezett. Ez a vezető réteg azonban a székelyek beköltözésével megszűnt, a várak a székelyek kezébe kerültek, az udvarházak pedig elnéptelenedtek. Így azt a toposzt is el kell vetnünk, miszerint a székelyek ideérkeztek után várakat építettek volna. A primor réteg udvarházai a középkor végétől – helyhiány miatt – már a települések központjától távolabb épülhettek csak ki.

A monográfia önálló fejezetben, hosszasan értekezik a helynevekről is, ami – figyelembe véve a probléma összetettségét – kifejezetten bátor vállalkozás a szerző részéről. A fejezetben kritika alá veszi azt a nyelvészek részéről megfogalmazott véleményt, miszerint a területen csak a 13. századtól léteztek volna helynevek, és úgy tűnik, hogy a kritikája jogos, hiszen régészetileg már a 11. századtól is kimutathatók itt települések. A Csíki-medence összegyűjtött helyneveit szisztematikusan veszi vizsgálat alá, a névadási motiváció alapján csoportosítva ezeket, kissé szubjektív szempontok szerint. Habár az általa felhasznált nyelvészeti szakirodalom lehetne valamivel frissebb is, összességében meggyőzően érvel amellest, hogy a székely megtelepedés előtt már élt magyarság a területen. A legújabb trendeket követve Botár István környezettörténeti szempontból is megvizsgálja a középkori Csíkot, amelynek kapcsán minden apróbb kérdésre – így például az ártéri gazdálkodásra is – kitér. Ennek érdekében a szerző nagyszámú újkori forrást is felhasznált.

Az eddig felvázolt eredmények összegzésével vonja le a Csíki-medence településtörténetével kapcsolatos végkövetkeztetéseit, sőt a székely vándorlás és betelepülés kérdését is értékeli. Ennek során a műben a székelyek korábbi lakhelyéről és keletre költözésének üteméről is szó esik. Kritikus és a korábbi eredményekkel sok esetben szembenálló felvetései kifejezetten figyelemreméltók, és újabb lendületet adhatnak a székelykérdés kutatásához is. Az általa kidolgozott településtörténeti koncepció lényege összességében az, hogy a magyarság már a 11. századtól megszállta a területet, ami minden bizonnyal határizeti célú telepek létrehozásával lehet összefüggésben. A 13. század közepén, amikor véleménye szerint a székely megtelepedés megindult Csíkban, az intézményrendszer és a társadalmi kép szempontjából az Olt völgye sem térhetett el nagymértékben a Magyar Királyság más, megszervezett megyéitől. Ez a helyzet a székelyek érkezésével és olykor erőszakos fellépésével a 13–14. században változott meg, amikor a régi rendszer felszámolása során a 15. századra Csík is Székelyföld integráns részévé vált.

A kötet nagyjából 370 oldalas adattárral (49 település többszáz, precízen ismertetett régészeti lelőhelyének leírásával), angol és román nyelvű összefoglalóval, valamint terjedelmes bibliográfiával zárul. Az így is monumentális oldalszám következménye lehet, hogy sajnos személy- és helynévmutató nem készült, ami pedig megkönnyítette volna a tájékozódást a tömérdek adatban.

Botár István művének jelentősége igen sokrétű. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a gazdag régészeti adattár alapvető kézikönyvvé teszi az alkotást. Másrészt a székelység vándorlásának és betelepülésének története kapcsán számos új felvetést fogalmaz meg, ami újabb impulzusokat adhat a székelykérdés körüli vitáknak. Harmadrészt a Csíki-medencére vonatkozó mikrovizsgálat jelentősen túlmutat saját földrajzi keretein, hiszen a teljes Székelyföld, de akár az ország

más peremterületeinek története szempontjából is kiváló analógiákkal szolgálhat. És habár a szerző az utószóban arról ír, hogy az válna igazán a tudomány hasznára, ha a kötetben foglalt eredményeket az újabb kutatások mihamarabb megdöntենék, nem valószínű, hogy ettől tartanunk kell. Botár István kiváló monográfiája olyan alapmű, amely minden bizonnyal évtizedekre meghatározza a Csíki-medence történetével kapcsolatos ismereteinket.

Gulyás László Szabolcs

PÁPAI CSAPATOK MAGYARORSZÁGON (1595–1597, 1601)

Gianfrancesco Aldobrandini levelezését feltárta, közreadja és a kísérőtanulmányt írta

Kruppa Tamás

(Collectanea Vaticana Hungariae I. 17.)

Gondolat, Bp.–Róma 2020. XXIX+290 oldal

Mindig öröm kézbe venni egy olyan forrásközlést, amely a szívemnek kedves korszak, a török kor valamely részének jobb megismerését és pontosabb megértését segíti. Különösen igaz ez akkor, ha olyan forrásokról van szó, amelyekhez a hazai kutatók – köztük én is – nem vagy csak nagyon nehezen tudnának hozzáférni. Kruppa Tamás itt tárgyalt iratkiadása ráadásul szorosan kapcsolódik az általam kutatott hadtörténelemhez is.

A hosszú vagy tizenöt éves háború jelentőségét a *Századok* hasábjain taglalni felesleges. Elegendő Szakály Ferenc megállapítására utalni, amely szerint ez a háború okozta azokat a változásokat, amelyek a következő évszázadokra, sőt talán napjainkig is meghatározták és meghatározzák történelmünket. Itt csupán egyetlen tényre utalnék: a felszabadító háború után a nagyarányú népességpusztulás ellensúlyozására végrehajtott betelepítések döntően megváltoztatták a nemzetiségi arányokat. Ez a körülmény az ország későbbi történetében alapvető szerepet játszott.

A történészek szerencséjére e háború eseményeinek és összefüggéseinek megértéséhez viszonylag nagy mennyiségű forrás áll a rendelkezésünkre, de ezek elsősorban magyar és német nyelvterületen keletkezett dokumentumok. Ennek tükrében különös hangsúlyt kap az itt ismertetett munka, mivel itáliai szerzők és résztvevők olasz nyelvű iratanyagában nem dúskál a magyar kutatás. A kiadás értékét emeli, hogy egy kiemelkedően fontos személyiség kapcsolataiba nyerhetünk bepillantást. Gianfrancesco Aldobrandiniról van szó, aki három hadjáratban is vezette a török ellen harcoló pápai segélycsapatokat.

A kötet szerkezete egyszerű, világos. A szerző a rövid, de lényegretörő bevezetőben minden fontos információt összefoglal. Mondandóját a vatikáni források és a kiadás előzményeinek ismertetésével kezdi, miközben rámutat a korábbi munkák hiányosságaira. A bevezető gondolatok második része értelem szerűen Aldobrandinire koncentrál, így megtudjuk, milyen kapcsolati rendszerben válhatott egy bankárból „botcsinálta” vagy inkább „pápa-csinálta” hadvezér. Megismerjük az Aldobrandinit segítő hivatali szervezetet, továbbá – és talán ez a legfontosabb – azokat az információs csatornákat, amelyekhez jelen kiadás iratai is kötődnek.

Az említett információs hálók kutatása, feltárása és bemutatása pedig rendkívül fontos. Ezek megismerése nyomán tudjuk ugyanis megítélni, hogy milyen ismeretek birtokában hozták meg döntéseiket a korszak szereplői. Az információ pedig, mint tudjuk: egyenlő a hatalommal; a tudás hozzásegít a helyes döntésekhez, márpedig egy bankár éppúgy folyamatos döntéskényszerben van, mint egy hadvezér, legyen szó háborúról vagy békéről. Kétségtelen, hogy a kor legfontosabb közvetítő eszköze, a levelezés – amely e kötet anyagának döntő többségét

alkotja – gyorsaságban nem vetekedhetett korunk világhálójának és távközlésének sebességével, ám mivel a kor embere nem ismert ennél jobb módszert, a dolog kiválóan működött. Épp a kor hírközpontjai közé tartozó Velence példája mutatja, hogy mennyire. A levelezések hírtékét az idő múlásának viszonyrendszerében vizsgálva figyelembe kell vennünk azt is, hogy „lassabban” telt az idő nemcsak a feladó és a címzett, hanem a környező világ számára is, tehát ezt a lassúságot nem érezte.

A kiadás körülményeinek taglalásakor Kruppa Tamás egy fontos körülményen elmélkedik, mégpedig azon, hogy milyen kapcsolat áll fenn a forrásokat a jelenben összegyűjtő kutató, illetve az iratokat egykor megfogalmazó személy között. Ez valóban bonyolult viszony, ráadásul, mint Kruppa hangsúlyozza, nyilvánvalóan egyoldalú. Épp ezért nyomja nagy felelősség a mindenkori forráskiadó vállát, hiszen a válogatással egyben orientálja is felhasználóját. Egyet kell értenem ezzel a gondolattal, hiszen magam is úgy vélem: a kutatóban ilyenkor egymásnak feszül a szubjektív érzés és a szakmai célkitűzés. A forráskiadó ezzel indokolja például azt is, hogy nem fordította le a leveleket és azokat eredeti formájukban közölte, meghagyva az – olaszul nálam jobban tudó – olvasónak, hogy a saját olvasatában értelmezze a szöveget, és történelmi ismereteinek birtokában megfelelő helyre illesse azokat. Magyarán, az olvasó dönthet a szubjektív megítélés és az objektív értelmezés között. Ezt a megközelítést a magam részéről dicséretesnek tartom. Másfelől annyit megjegyeznék, hogy egy kissé részletesebb magyar nyelvű összefoglaló az egyes levelekhez segített volna az olaszul nem vagy kevésbé tudó felhasználóknak, és sokszorosára bővíthette volna a munkát forgatók számát.

A kiadás összesen 137 levelet tartalmaz, amelyek mennyiségüknél fogva viszonylag átfogó kép kialakítását teszik lehetővé a tárgyalt időszakról, illetve Aldobrandiniról és környezetéről. Az előbbire vonatkozó legfőbb tudnivalókat a szerző jórészt összefoglalta a bevezetőben. Ebből egy olyan – Kruppa megfogalmazásával élve – „civil katona” képe bontakozik ki, aki szívében viselte katonái sorsát. Ez ugyan nem példátlan a korban, de túl gyakorinak sem mondható.

Érdeklődésemet hadtörténésként leginkább a Függelékben közölt dokumentumok, a mustralisták keltették fel, amelyek betekintést nyújtanak a pápai haderő szervezetébe. A kapitányok névsora ugyan inkább az archontológiával foglalkozó kutatóknak hasznos, de érdekes volt látni, hogy a Strozzi család már ekkor is jelen volt a magyarországi hadszíntéren; háromnegyed évszázad múltán egyikük, Pietro Strozzi tábornokként esett el Zrínyi-Újvár alatt az oszmánokkal vívott harcban. Nem kevésbé felemelő elolvasni az Esztergom ostrománál az 1595. augusztus 29-ei roham során elesett és megsebesült tisztek neveit: az előbbieik között szerepel egy Medici, az utóbbiak között egy Farnese és egy Sforza.

A mustralisták más szempontból is nagyon izgalmasak. A viszonylag gazdag forrásanyag ellenére nem rendelkezünk túl sok ilyen típusú adattal, márpedig ezek nélkül a kor hadseregeinek valós létszámadatait nehéz megállapítani. Egy esetben ráadásul nem csupán az egységekben tényleges szolgálatot ellátó katonákat találjuk meg, hanem a szálláson, illetve kórházban levő betegeket is. A két csoport aránya sokat elárul a kor tábori és általános hadügyi viszonyairól.

Végezetül a kiadványt mint könyvet is dicsérenem kell, mert a szépen és szakszerűen egybeszerkesztett forrásközlést egyúttal igényes és ízléses formában tárja az olvasó elé. Misztófalusi Kis Miklós csodálatos betűje könnyűvé teszi a szöveg olvasását, tördelése levegős, áttekinthető. Szomorú, de manapság ezt külön érdemként kell említeni, mivel a könyvpiacot elárasztották a felületesen szerkesztett, csapnivaló külalakkal „megáldott” művek. Ám ez a kiadvány nem ilyen. Mind külsőn, mind beltartalmát tekintve értékes művet vehet kezébe a tisztelt olvasó.

Domokos György

Ablonczy Balázs

ISMERETLEN TRIANON

Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921

Jaffa, Bp. 2020. 272 oldal

Mára közhelynek számít, hogy a trianoni békeszerződés okozta magyar kollektív trauma távol áll attól, hogy társadalmi szinten feldogozottnak nyilváníthassuk. Ez azonban értelemszerűen nem csupán egy dátumra, 1920. június 4-ére és egy nemzetközi szerződésre vezethető vissza. Ablonczy Balásznak, a Magyar Tudományos Akadémia „Lendület” Trianon 100 Kutatócsoportja vezetőjének könyve éppen a háború utáni időszak és a békeszerződés sokrétű történetét fogja keretbe úgy, hogy azok időbeliségének elnyúlására és mélységére is figyel. Úgy vélem, a kötet címének provokatív mivoltát nem szükséges külön magyarázni. Hogyan lehet még ma is ismeretlen Trianon, száz évnyi változó intenzitású kibeszéléssel – még úgy is, hogy ebből mintegy negyven évig a téma tabunak számított? Hiszen az akkori rendezés hatásait máig érezzük, és az azokkal való együttélés során számos értelmezés, történelmi munka és politikai válasz született. Az olvasónak azonban hamar az a benyomása támad, hogy a békeszerződés történetéről még valóban nem mondtak el mindent – és az akkori események, körülmények, illetve ezek társadalmi hatásainak együttes szemlélete és elemzése továbbra is „munkát ad” a történészeknek.

Ablonczy pedig az érett történész magabiztosságával és alaposságával veszi sorra a „Trianon-dosszié” problémáit és kérdéseit. A könyv ugyanakkor egyáltalán nem csak a szűk szakmai közegnek szól, ami abból is látszik, hogy a szerző – írói vénáját is megmutatva – élvezetesen vegyíti a történetírói prózát a történelemelméleti fejtegetéssel és a jó érzékkel összeválogatott, színes és szimbolikával teli történetekkel. Mint Ablonczy maga is írja, a könyvvel kettős célnak kívánt eleget tenni: egyrészt szerette volna bemutatni a békeszerződést a diplomácia és politikatörténeti dimenzió túl, arra koncentrálva, hogy miként élte meg a magyar társadalom azt az időszakot, másrészt pedig arra törekedett, hogy a saját kutatásai mellett az általa vezetett kutatócsoport és az ahhoz szorosabban vagy lazábban kötődő szakemberek fontosabb megállapításait is az érdeklődők elé tárja.

A történész módszerét jól illusztrálja rögtön az első fejezet első története, amelyben az író Kuncz Aladár testvérének, Kuncz Ödönnek a Kolozsvár melletti Felekre történő kirándulásával mintegy „berántja” olvasóját az 1910-es évek végére. A „nadrágos városi” magyarnak nem köszönnek a román parasztok, és ez akkor és ott elgondolkoztatja a kirándulókat Erdély jövőjét illetően. A feleki történet azért is jó választás, mert annak a csupasz üzenetén és tágabb szimbolikáján túl benne van az akkori Erdély kettőssége a magyar többségű városokkal és a főként románok lakta falvakkal. Felsejlik ugyanakkor az országrész alternatív történelmének a lehetősége is: vagy beteljesül a magyar nemzetépítés a magyarul érkező modernizációval, és Erdély túlnyomórészt magyar lesz, vagy ellenkezőleg, minden ennek a visszájára fordul, és a másik nemzetépítési projekt, a román diadalmaskodik.

A szerző nem elégszik meg az alternatív jövőképek felvillantásával, hanem a második fejezetben egyenesen a *mi lett volna*, ha kérdéssel foglalkozik – vagyis a szaktörténészek többsége által oly ingoványosnak ítélt *kontrafaktuális* történelem talajára lép. A Richard J. Evans és Niall Ferguson történészek révén szakirodalmi háttérrel megtámogatott gondolat kísértést olvasva feltételezhető, hogy a fejezet megírását a pusztán intellektuális kihíváson túl a – kis túlzással – már a trianoni békeszerződés aláírása óta közkézen forgó legendák és összeesküvés-elméletek tették különösen fontosá. Így veszi sorra Ablonczy például, hogy mi lett volna, ha a Monarchia fennmarad, ha Tisza Istvánt nem gyilkolják meg, ha sikerebb a hadseregszervezés, ha

a Mackensen-sereget felkéri Magyarország megvédésére, ha nincs a Tanácsköztársaság, vagy akkor, ha nem írják alá a békeszerződést? Óvakodva attól, hogy a kedves olvasótól elvegyem a kifejezetten izgalmas és átgondolt reflexiókkal teli fejezet élvezetét, jelzem, hogy az ilyen jellegű „rágódás” a felsorolt kérdéseken nem arra fut ki, hogy az időszak történéseinek végkimenetele nagyon sokban különbözhetett volna attól, ami végül megvalósult.

A kötet külön „finomsága” a gyulafehérvári impériumváltással foglalkozó harmadik fejezet. A románok nagygyűlésének színhelye ugyanis – Alsó-Fehér vármegyével együtt – a román–magyar együttélés egyik kifejezetten véres előtörténetű területének számított, ahol az 1918-as események az erdélyi román parasztlázadásokkal évszázadokkal korábban elindult folyamatok egyfajta betetőzésének hatnak. Ablonczy a román és a magyar középosztály egymásnak feszülő viselkedését bemutatóval hozza közelebb a kivételes események hangulatát az olvasóhoz, s egyúttal kiemeli ezen jelenetek mélyebb jelentőségét is.

A szerző az életpályák végigkövetésével érzékelteti, hogy az élet nem feltétlenül állt meg 1918–1920-ban. A gyulafehérvári események két fontos szereplője, Rákóczy Béla főgimnáziumi tanár és Ovidiu Gritta alhadnagy például a békeszerződés megkötése után sikerrel alkalmazkodott a megváltozott helyzethez: előbbi a gömbösi szociálpolitika egyik kirkaratintézménye, a Nemzeti Munkaközpont igazgatójaként működött később Magyarországon, utóbbi pedig Arad, Torda prefektusa, Temesvár és Nagyvárad rendőrfőnöke lett Romániában.

Ablonczy ugyancsak újszerűen megfogva járja körül a negyedik fejezetben a trianoni békeszerződést és az ahhoz kapcsolódó kérdéseket. Egyrészt a magyar szakirodalomban hagyományosan a Magyarországgal szemben kevésbé elfogulatlanak látott USA-delegációról mutatja ki, hogy tagjai rendkívül felkészületlenek voltak a magyarokkal kapcsolatos kérdésekben. Az is kiderül, hogy az amerikaiak nem igazán tudtak mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a közép-kelet-európai térséget a korszakban még a mainál is bonyolultabb etnikai viszonyok és állami lojalitások jellemezték. Ugyanakkor a magyar határok kérdése sem tartozott a legfontosabbak közé – a békekonferencia száz bizottságából mindössze kettő foglalkozott vele. Feltűnő továbbá a nagyhatalmak önös érdekeinek az ereje: a franciák a nemzetközivé tett, szabadon hajózható és ezáltal a térségben tervezett gazdasági céljaik eléréséhez elengedhetetlen Dunára összpontosítottak, az olaszok pedig arra, hogy az antanthoz később csatlakozottaknak tett eredeti ígéretektől ne térjenek el – így fonódott össze az 1915-ös londoni titkos olasz–antant egyezmény ügye az 1916-os bukaresti titkos szerződés sorsával. Más típusú, de hasonlóképpen a korabeli magyar érdekérvényesítést nehezítő összemosás volt az is, ahogyan Párizsból az *ancien régime* konzervatív Tisza Istvánját és a polgári demokratikus rendszert képviselő Károlyi Mihályt, valamint a kommunista Kun Bélát ugyanazon cél, a történelmi Magyarország fenntartásának a különböző álcák mögé bújt képviselőjének látták.

Ablonczy Balázs az ötödik fejezetben a magyar külpolitika 1918 és 1920 közötti dilemmáját egyetlen gondolatra fűzi fel: a független magyar állam viszonyulására önmaga korlátozott szuverenitásához. „Ha végignézzük Magyarország 1918 és 1921 közötti történelmén, azt láthatjuk, hogy a magyar politikai elit – eltérő politikai színezettel és támogatottsággal – gyakorlatilag mindent végigpróbált: a naiv pacifizmustól kezdve a fegyveres honvédelmen és a nagyhatalmi támogatás megszerzésén át egészen a titkos diplomáciáig és a népszavazásig” – állapítja meg. (95.) Azt, hogy ennek ellenére mindegyik kísérlet jobbra sikertelennek bizonyult, Ablonczy a külpolitikai cselekvés „aszinkronitására” vezeti vissza, és arra, hogy egyik politikai szereplő sem tudta azt képviselni, amit igazából szeretett volna. „Lehet ezt a kényszerítettséget a békeszerződés diktátum voltának igazolására használni, de lehet mindez a zavarodottság jele is: senki nem azt a szerepet játszotta, amelyet szimpátiái és politikai előlete kijelöltek a számára. Az évtizedeken keresztül várt és követelt függetlenség nyomasztó súllyal nehezedett mindenkire.” (96.)

A szerző meggyőzően vezeti le, hogy nem kizárólag a világháborús *brutalizáció* állt a térségben az 1920-as és főként a 30-as években bekövetkező politikai radikalizálódás mögött, hanem éppen a háborút követő erőszakkal teli időszak tapasztalata. A Monarchia felbomlása és az átmenetek története jól ismert – mint a kötetben részrehajlás nélkül bemutatott és a ma olvasója számára is egészen elképesztő jósikafalvi és a köröstárkányi vérengzések. Ugyanakkor máig feldolgozatlan atrocitásokkal, nemi erőszakkal, rablásokkal és gyilkosságokkal is terhelt ez az időszak. A szerző az ezt tárgyaló hatodik fejezetben azzal szembesíti az olvasót, hogy a nyers erőszak tapasztalata a középosztály sérthetetlenségének mítoszát is megbolygatta. „A három – nem mindig és nem mindenütt pontosan elválasztható – erőszakhullám, az 1918 őszi, a megszállásoké, illetve az ideológiai terroroké, a háború élményét hozta Magyarországra a világháború után. Olyan »háború utáni háború« volt, amely százezrek, ha nem milliók életét forgatta fel elszenvedőként vagy tanúként. 1918–1919 erőszakja elfedte és talán a mai napig is elfedi az első világháború emlékét. Talán ezért van, hogy ha Trianonról beszélünk, a legtöbbször valahol 1918 őszével kezdjük elmondani a történeteket, nem pedig a világháborúval. Mert sokak számára ez az erőszak vezette be a békeszerződést” – írja. (125.)

A szerző a következő három fejezetben a csupán rövid ideig, sokszor elképzelések szintjén fennállt államkezdemények, az úgynevezett kérészállamok szisztematikus elemzésén túl azt mutatja be, ahogyan a Monarchia romjain születő és területéből megnagyobbított utódállamok integrálni próbálták az általuk megszerzett területeket és népességeket. Ablonczy arra is figyelmet fordít, hogy milyen módon igyekeztek megszervezni magukat az e területekről elüldözöttek vagy elmenekültek. Ezt pedig a traumatizált, elszegényedett, vagonlakókat ellátni kénytelen, a tágabban vett időszak alatt összességében mintegy négyötöd részben megszállt, éhező és fázó magyarországiak története követi. Más aspektusok mellett azt is kiemeli a szerző, hogy mennyire jelentős kérdése volt a korszaknak a közellátás problémája – hiszen egy modern társadalomról beszélünk, bonyolult, illetve az alapszükségleteken gyakran túlmutató fogyasztói igényekkel, amelyeknek a kielégítése hamar politikai kulcskérdéssé válhatott. Ugyanilyen fontos azonban az utódállamokhoz került és vonzáskörzetüktől megfosztott városi központoknak, valamint az ezekhez kapcsolódó csempészetnek a bemutatása. Ablonczy Tomka Béla adatsoraira támaszkodva megállapítja: „világosan látszik, hogy a magyar gazdaság leszakadását a mintának tekintett nyugat-európai trendekről nem Trianon, hanem a második világháború és még inkább az államszocializmus gazdaságpolitikája okozta”. (212.)

Valószínűleg már ennyiből is látszik, hogy a szerző mennyire sok réteget „kapargatta meg” a békeszerződésnek és következményeinek azért, hogy érthetőbbé tegye az időszak bonyolult és sajátos történetét. Éppen ezért kötete rendelkezik azokkal az adottságokkal, amelyek segíthetik a magyar társadalmat abban, hogy az újra forró „Trianon-dosszié” végre „kihűlt” történelemé váljon. A történetés ugyanis kérdésről kérdésre, elméletről elméletre veszi sorra a közkezen forgó téveszméket és vágy-vezérelt elképzeléseket, amelyeket a maguk helyén, ha kell, nemzetközi összehasonlításban elemez és vizsgál. Ezen a leginkább mítoszromboló tevékenységként leírható igyekezeten túl a szerző saját és mások (főként az általa vezetett kutatócsoport) mélyfúrásainak az eredményeit összegzi, szintetizálja, és ezáltal szint ad az eseményeknek, új megvilágításba helyezve a korábban átfogóan csaknem kizárólag politika- és diplomáciatörténeti szempontból ismertetett kérdést. Külön kiemelendő a szerző igyekezete, hogy a nagy magyarországi közgyűjtemények anyagai mellett kevésbé ismert visszaemlékezések, naplók és levelezések történeteit is az olvasó elé tárja, illetve a *Téli város* című fejezethez a gyulafehérvári Fehér Megyei Levéltárban is végzett kutatásokat.

A könyv így kicsit a szaktörténetési és az ismeretterjesztői intenciójú írás határmezsgyéjén mozog, közelebb az utóbbihoz. Egyúttal társadalom-, valamint mentalitástörténeti megközelítése révén a laikus olvasó valószínűleg közelebb fogja találni magához, illetve adott esetben

családja történetéhez, mint ha kizárólag a már nagyjából feldolgozottak számító nagypolitikai eseményekről olvasna. Mindezek mellett arról, hogy végül maga a kötet áttörést hozhat-e a leegyszerűsítésekkel, egyoldalú értelmezésekkel és politikai instrumentalizáció által uralt (és azokra látszólag éhes) magyar közbeszédben, csak nagyon óvatosan mernék nyilatkozni – a történelmi kérdés értékelésének utóbbi száz éve ugyanis ezzel kapcsolatban nem feltétlenül ad okot felhőtlen bizakodásra.

Főcze János

ERDÉLYBŐL JELENTIK

A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának válogatott iratai

1918. november 3. – 1919. január 29.

Szerk., bev. L. Balogh Béni

Iskola Alapítvány Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, Kolozsvár–Bp. 2020. 286 oldal

Romsics Ignácnak Erdély elvesztését részletesen és tárgyilagosan, de nem érzelemmentesen bemutató monográfiája (Erdély elvesztése 1918–1947. Bp. 2018.), a Trianon 100. évfordulója alkalmából megjelent számos színvonalas tudományos munka, a Gyurgyák János szerkesztésében megjelent háromkötetes antológia (Trianon 100 – Vérző Magyarország; Emlékező Magyarország I–II. Szerk. Gyurgyák János. Bp. 2020.) után mit mondhat még a szakembereknek és a téma iránt érdeklődőknek az L. Balogh Béni levéltáros mintaszerű szerkesztésében és bevezető tanulmányával megjelent forrásgyűjtemény? Az a kötet, mely a történelmünkben egyedülálló, „a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter” irányításával mindössze 80 napon át működött kormányhivatal válogatott dokumentumait tartalmazza. Elolvasásuk alátámasztja és egyértelművé teszi a hivatásos történészek nem is újkeletű megállapítását, miszerint 1918. november első napjaiban egész Magyarországon megszűnt a törvény és rend uralma, a hazatérő katonák inkább fosztogattak, mintsem harcolni lettek volna készek a történelmi ország határainak a megvédéséért. A román polgárságot viszont egyre jobban magával ragadta a Romániához csatlakozás eszméje, ami számukra a magyar közigazgatás, a hivatalok átvételét jelentette. Sem a rendbontások, sem a szeparatizmus megfékezésére nem állt rendelkezésre fegyveres erő. A belgrádi katonai konvenció megsértésével előrenyomuló, gyöngén felszerelt és az 1916-os támadáshoz képest alacsony létszámú román hadsereg nagysága és ellátottsága, tehát ereje, fokozatosan nőtt, s vele szemben sem a magyar nemzetőrség, sem a pár ezer székely önkéntes nem tudta megakadályozni a történelmi Erdély, a Kelet-Bánság és a Partium megszállását, s ezzel egy olyan *fait accompli* teremtését, amelyet a párizsi békekonferencia már csak szentesített. A békekonferencia ha akarta volna, akkor sem tudta volna egykönnyen megváltoztatni az 1916. augusztusi titkos szerződésben az antant által Romániának ígértnél valamivel kisebb, de a megmaradó Csonka-Magyarországnál így is nagyobb terület Romániához csatolását. Ugyanakkor a dokumentumok alapján az is megkockáztatható, hogy még a központi hatalmak veresége és a némelyek által vitatott helyességű, valójában szükséges belgrádi katonai konvenció nyomán sem volt elkerülhetetlen és megakadályozhatatlan a végeredmény, hogy mintegy másfél millió magyar nyelvű és tudatú ember, egyértelmű akarata ellenére, egy bosszúsomjas és a győzelemtől megittasult Romániába bekebeleztessek, hogy számukra Magyarország külfölddé váljék. Mivel lehet alátámasztani ezt a merész és sokak által nyilvánvalóan vitatott állítást?

1918. novemberében Románia jogilag nehéz helyzetben volt. A fél évvel korábban általa aláírt békeszerződéssel megszegte az 1916-os szerződésben vállalt kötelezettségét, miszerint nem köt különbékét, így a győzteseket semmi sem kötelezte Románia busás területi megjutalmazására. A háborúba sem lépett vissza 1918. októberében, amikor azt az antant kérte és még hozzájárulhatott volna a győzelemhez, csak november 10-én üzent hadat, amikor ellenfele, az Osztrák–Magyar Monarchia már nem is létezett, és a német kapituláció csak az aláírásra várt. A belgrádi egyezmény, a Szamos és a Maros vonala csak Erdély egy részének (s benne csak a Székelyföld kisebb felének) a megszállását engedélyezte a román hadseregnek, sőt a magyar közigazgatás meghagyását ígérte. Ezt – mint rövidesen mindenki tapasztalta – Romániának esze ágában sem volt betartani, de attól még érvényben volt, tehát Románia szerződészegőnek minősült. A Párizsban folyamatosan ülésező győztesek ugyan ezt nem kifogásolták, de a demarkációs vonal átlépését, így Erdély fővárosának, Kolozsvárnak a megszállását csak Berthelot tábornok, a Dunai Hadsereg parancsnoka engedélyezte december 12-én (43., illetve 72. irat), önhatalmúlag, Franchet d'Esperey, a Keleti Szövetséges Hadsereg főparancsnoka hozzájárulása nélkül. (43.) Véleményem szerint ez volt az a fordulópont, amikor a magyar kormány döntése radikálisan más menetet is adhatott volna az eseményeknek. Ekkorra már nyilvánvaló volt, hogy a győztes nagyhatalmak nem méltányolják az új magyar kormány demokratizmusát és antantbarátságát, nem kellett tehát tartani jóindulatuk elvesztésétől. Az ellenállás megtiltása csak defetizmust eredményezett, meghirdetése viszont Kolozsvár magyar lakosságát és az ott gyülekező székely katonákat mozgósította volna. Vincze Sándor, a tekintélyes kolozsvári szociáldemokrata, ekkor a Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosság elnöki osztályának vezetője, a kormánynak azt jelentette, hogy „egy szavára 10 000 ember Kolozsvárról a románok ellen vonul, egyéb magyar városokban hasonló erővel tudnak felvonulni”. (45.) A bevezető tanulmány idézi Jászi Oszkár felszólalását az 1918. december 18-ai kormányülésen: „lehetséges egy olyan kormány jövetele, amely seregeket gyűjt és kiveri a románokat és a tótokat. Ennek a kormánynak azután viselnie kellene az új háború veszedelmét és felelősségét.” (46.) Egy ilyen kormány azonban nem alakult meg, Böhm Vilmos hadügyi államtitkár arra utasította a kolozsvári Főkormánybiztosságot, hogy törődjön bele Erdély román megszállásába, kerüljenek minden összeütközést. A december 22-ei több tízezres kolozsvári nagygyűlés ugyan egyértelműen kiállt a Magyarországhoz tatózás mellett (és ezért sem támogatta egy önálló Székely Köztársaság gondolatát), de Kratochvil Károly és a székely tisztek többsége is úgy vélte, hogy 3–4 ezer emberrel nem lehet megvédeni Erdélyt. Amennyiben ehhez nem volt ágyú, fegyver és lőszer, akkor valóban nem volt szabad vágóhídra küldeni az önkéntesek ezreit – de tényleg nem volt? Nem volt idő összeszedni a frontról hazahozott municióból? Amivel fél évvel később sikeres offenzívát hajtott végre Stromfeld Aurél? Apáthy főkormánybiztos azt írta utólag, hogy „a fegyveres ellenállás után elfoglalt Erdély magyar városaival a diadalmas ellenség még sokkal rosszabbul bánt volna, mint az alattomosan belopózó”. (50.) De bizonyos, hogy diadalmas lett volna az ellenség? Itt van az erdélyi magyarok november-decemberi letargiájának a kulcsa: 1848–1849 román brutalitásaira is emlékezve általános volt a félelem a csekély, mégis egyértelmű többséget alkotó román tömegek indulataitól, amiktől nincs aki megvédje a magyarokat. Arra sosem lesz válasz, hogy ekkor vagy e kritikus időszakban bármikor meghirdetett és megkezdett fegyveres ellenállás főlrázta volna-e a magyar társadalmat, avagy a defetista erők, a Pogány József befolyása alatt álló Katonatanács ezt meg tudta volna gátolni?

S hogy milyen hírek, jelentések érkeztek Kelet-Magyarországból az új, meglehetősen szerepny apparátussal fölállított nemzetiségi minisztériumba? November legelején Budapest azt remélte, hogy „a belső rend biztosítására, valamint a személy- és vagyonbiztonság megvédésére” a három erdélyi nemzet – felelős vezetőkre hallgatva – képes, sőt kész is lesz (1-2. irat). Nem kevés, a Károlyi-kormány által kinevezett új vezető hitte, hogy a régi rend csódjé egy

jobb, a munkára, a különféle nyelvű polgárok egyenjogúságára és testvériségére épülő világhoz fog vezetni – ahogy ezt Dr. Kemény Gábor, Maros-Torda vármegye kormánybiztosa plakátokon hirdette meg (64. irat). Ha Mihali Tivadar/Theodor és Pop-Csicsó István/Stefan Cicio Pop román országgyűlési képviselők első megnyilatkozásai a közös rendfenntartásra nézve nyújtottak is némi reményt (1.a. és 3. irat), a november 6-ai jelentések (7-18. irat) már a románok részéről fenyegető hangulatról és önállósodási törekvésekről szóltak. Robert Lansing amerikai külügyminiszter november 5-ei, „a román nép jogos politikai és területi követeléseit” támogató nyilatkozatának hatására a Budapesten október 31-én megalakult Központi Román Nemzeti Tanács november 9-én memorandumában bejelentette igényét, hogy 23 vármegye teljes területén és három további megye románlakta járásaiban át kívánják venni a közhatalmat (15. irat). Az igényt nyomatékosította a román hadsereg megjelenése a Kárpátok szorosaiiban. Válaszként került sor Jászi Oszkár november 13-14-ei, eredménytelen aradi tárgyalásaira, s ezzel egyértelmű lett, hogy a magyarországi román vezetőket semmiféle magyar ajánlat nem érdekli, minden románok által lakott területet fennhatóságuk alá akarnak vonni. Ezt a 21. iratban foglalt bizalmas információk megerősítették, kiegészítve azzal, hogy a vélekedésekkel ellentétben Iuliu Maniu volt a legintrazigensebb román vezető, aki Bécsben a tervet már ellőkészítette. Biztos válasz nem adható arra a kérdésre, hogy a román paraszti tömegek mennyire osztották a középosztálybeli vezetők nacionalizmusát. A 43. sz. irat jelentősége nem az, hogy egyes román falvak nem lelkesedtek a Romániához tartozásért, hanem hogy „a hovatarozás kérdésében a mérsékelt elem a mind nagyobb agresszivitással dolgozó túlzókkal nem mer szembehelyezkedni” (44. irat).

Számos dokumentum szól a román fosztogatásokról, letartóztatásokról, a közigazgatás átvételének békés vagy erőszakos eseteiről (65-70. irat). A demarkációs vonalat 1918. december közepétől átlépő román hadsereg megszállása alá került területeken a szörványos helyi ellenállás brutális letöréséről más, nem a Jászi-féle minisztériumba küldött és ezért nem a jelen kötetben közölt dokumentumok szólnak. Ahol a román kényszer nem tudott érvényesülni, ott volt lehetőség olyan karakán viselkedésre, mint amit Ágoston Péter Bihar vármegyei főispán tanúsított. A közigazgatás átadását követelő Aurel Lazarnak „azt a határozott kijelentést tettem, hogy a román királyságnak sem közvetve sem közvetlenül hatalmat átengedni hajlandó nem vagyok. [...] A gyulafehérvári határozatot nem tekinthetem a demokratikus elvek alapján állónak, hanem egyedül a román imperialista törekvések megnyilvánulásának, melynek célja viszszafizetni Magyarországnak az elnyomást, hogy most már az elnyomottból elnyomó legyen.” (60.a. irat, 1918. december 13.) A minisztérium választervezete helyeselte Ágoston szavait és magatartását. Jellegetes volt, hogy Déván a román megszállás előtt a magyar nemzeti tanács a románnal együttműködve a város belső békéjét sikeresen fenntartotta, fosztogatásokra és más rendezavarásokra nem került sor, de a katonai megszállás óta a lakosság fel van dúlva a magyarokat érő inzultusok, botozások, ütlegetések miatt. Jászi a nagyszabeni román Kormányzótanács budapesti képviselőjénél tiltakozott a történetek miatt. (73. iratok) Miközben a néhány helyen a románokat ért inzultusok elleni román tiltakozásokra adott magyar válaszok udvariasak és konstruktívak voltak (61. és 81. irat), a magyar panaszok válasz és megfelelő intézkedések nélkül maradtak. 1919. január végére a románok az általuk elfoglalt területeken végleg berendezkedtek, átvették a teljes közigazgatást, a vasútállomásokon a helységnévtáblákat lecserélték románra, a pénzügyintézetekben a kincstári és városi értékeket lefoglalták – állapította meg a 85. sz. iratban közölt jelentés. Jászinak minden oka megvolt, hogy lemondjon. Az iratok szerkesztője, L. Balogh Béni joggal állapítja meg, hogy tevékenysége „Jászi minden jó szándéka ellenére kudarccal végződött, ahogy az egész Károlyi-kormányé” is. (21.)

A kötet szerkesztése, az iratok válogatása és közlésük módja példás, csakúgy a magyarázó jegyzetek, a szereplők életrajzai, a személynév- és helységnév-mutató – amelyek közlik mind a

magyar, mind a román változatokat. A néhány fénykép és iratmásolat hangulatilag egészíti ki a kötetet. Hasznos lett volna viszont néhány térképpel plasztikussá tenni a földrajzi hátteret. A bevezető tanulmány meggyőző pontossággal mutatja be a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzetében lévő iratok hátterét (7.), az egész szomorú történetet. Ha azt a megállapítást, hogy az 1918. májusi bukaresti béke megalázó volt, lehet is vitatni, azt már kevésbé, hogy „1918. novemberében már nem volt semmiféle realitása a történeti Magyarország megőrzésének”. (14.) Emiatt – véleményem szerint – a jövő magyar történetírásának már nem annyira a katasztrófák még részletesebb bemutatásával kellene foglalkoznia, hanem az 1918-as összeomláshoz vezető hosszú úttal. Azzal, amit az erdélyi arisztokrata polihisztor Bánffy Miklós monumentális trilógiájának végén a világháború kitörésekor hőisével – önmagával – elmondhat, Kolozsvár fölött, a feleki tetőnél megállva: „Most elpusztul az ország és vele az a nemzedék, aki mindent fontosnak tartott, ami formula, paragrafus vagy frázis. Aki az államélet valóságait el tudta felejteni és délibábok után futott, akár a gyermek. Aki tudatlanságában állt mindannak, ami a nemzetek talpköve: erő, önbírálat és összetartás.” (*Bánffy Miklós: Erdélyi történet I–III. 2. kiadás. Bp. 2021. 1126.*)

Jeszenszky Géza

Főcze János

A MADOSZ

Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944)

(20. század, 3.)

Kriterion – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2020. 336 oldal

Főcze János történész a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának munkatársa. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakán szerzett alapszakos és magiszteri diplomát, majd az Egri Eszterházy Károly Egyetemen doktorált. Az itt ismertetett kötet kiindulópontja a Romsics Ignác témavezetésével 2019-ben megvédett PhD disszertációja. A szerző gyimesi és csíkszeredai szocializációja tudományos érdeklődésének irányát is meghatározta. Témaválasztását – elmondása szerint – a csíki törvényszék épületén elhelyezett emléktábla szövege ihlette, mely a MADOSZ hathatós támogatásával lezajlott, 1934 október 15-ei gyimesi csángó felkelés vezetőinek perére emlékezteti az arra járókat.

A szerzőt az államszocialista rendszer retorikája és az 1989 után újraalkotott Erdély-kép között feszülő ellentmondás megértése ösztönözte a munka megírására. Főcze János ugyanis, noha azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az államszocialista rendszer kisajátító narratívájával és az 1989 utáni „amnéziával” szemben az általa vizsgált eseményeket a „későbbi fordulatoktól elvonatkoztatva” értelmezi (6.), szerencsére alaposan foglalkozik azokkal a politikai alapokon nyugvó motivációs tényezőkkel, melyek a MADOSZ-hoz való viszonyulást a második világháborút követő időszaktól kezdődően egészen máig meghatározták/meghatározzák. A múltbeli események utóéletétől egyébként nehéz is lenne eltekinteni, hiszen, Gyáni Gábor szavaival élve, ez „ruhazza fel a múltat történelmi jelentőséggel, ez kölcsönöz számára történelmi jelentést”. (*Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. Aetas 12. [1997] 1. sz. 154.*)

A történetírást a mindenkor jelen határozza meg, s ezen felül a politikátörténet sok esetben legitimációs célokat szolgál. Ezért sem lehet a megismerése teljes és objektív, azaz lezárt folyamat. A múltról alkotott kép árnyalható azáltal, ha határfolyamatokat, „atipikus” eseteket

vizsgálunk, hiszen ezek az egyes korszakokra, jelenségekre, személyekre vonatkozó kánonok felülvizsgálatára, kiegészítésére készítettek. Főcze János könyvének kezdő sorai szerint: „Ha fel szeretnénk idézni magunkban egyféle képzeletbeli Erdélyt, lelki szemeink előtt aligha kezdődik [sic!] olyan történetnek a filmje, amely akár részben »baloldali« tartalommal bírna.” (5.) Az erdélyi magyar baloldal történetének nagyjából két és fél évtizedes áttekintésével a kötet nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a „Tündérkertről” élő képünk árnyaltabb, ezáltal pedig realiztikusabb legyen. Igaz ez annak ellenére, hogy a szóban forgó kiadvány témájából, nyelvezetéből és a kritikai apparátus használatának módjából is kitűnik, a munka elsősorban a szakmai olvasóközönségnek szól.

A szabadsulást a MADOSZ-ra nehezedő, erősen ideologikus, a második világháború végétől a rendszerváltásig pozitív, majd ezt követően negatív előjelű sémáktól az a széleskörű forrásbázis biztosította, melyre Főcze János kutatásai során a magyar és román nyelvű szakirodalom mellett támaszkodott. A Román, illetve Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött iratok mellett ugyanis a szerző számos más intézmény (múzeum, levél- és kéziratár) anyagát is átnézte, s ezek mellett forráskiadványok széles körét is segítségül hívta.

A kötetben vizsgált időintervallum az első világháború végétől a második világháború végéig terjed, kronologikus elrendezésben. A Mayer László vezetésére bízott MADOSZ megalapítására 1934 augusztusában, Marosvásárhelyen került sor. A Kommunista Internacionálé stratégiájának irányváltását és Mayer László bebörtönzését követően, Bányai László főtktár és Kurkó Gyárfás elnökségének időszakában, a szervezet kolozsvári székhellyel politikai pártként szerveződött újjá. A szerző szerint a hőskorában is legfeljebb 5000 tagot tömörítő pártot (295.) hivatalosan 1936. január 8-án jegyezték be, és 1938. február 10-én oszlatták fel. Annak, hogy az 1930-as években színre lépő MADOSZ történetét Főcze János időben lényegesen korábbról indítja, az a magyarázata, hogy a trianoni döntéssel kisebbségi státusba került erdélyi magyarok baloldali érdekképviselője már ekkor szembesült azzal a kettős elvárással, amely később a MADOSZ-t is feszítette: nevezetesen, hogy a nemzeti érdekképviselőt össze kellett egyeztetni az internacionalista eszme képviselőjével. A szervezet ugyanis nemzedéki alapon szerveződő, az establishmenttel élesen szembehelyezkedő baloldali csoportosulásként is az erdélyi magyarság kisebbségi léthelyzetéből fakadó dilemmáira kereste a megoldásokat. (72.) Az eseményeknek a második világháború végéig való nyomkövetését az indokolja, hogy a front erdélyi átvonulása után, 1944 októberében Brassóban újjáalakított MADOSZ az államszocialista korszak első évtizedében létező magyar érdekképviselői szerv, a Magyar Népi Szövetség bölcsőjeként szolgált.

A MADOSZ ideológiája – a szerző megállapítása és a kötetben több helyen is visszatérő mélyreható elemzés alapján – a népi gondolatban gyökerezik. A madoszos fiatalok gondolkodását a köznéppel szembeni felelősségérzet jellemezte, s a parasztság felvilágosításának, felemelésének szükségességét szorgalmazták. Rokonszenveztek a Szovjetunióval, miközben a magyarországi revíziós propagandával szemben kritikusak voltak, a magát ellenforradalmiként és antikommunistaként meghatározó Horthy-rendszer felé pedig ellenszenvvel fordultak. Utóbbit a MADOSZ román politikai életbe való integrálódási igénye miatt gyakorlati okok is indokolták. A szervezet tagjainak a kötet harmadik fejezetében megrajzolt vázlatos élettörténeti alapján a „madoszos értelmiségi” képe is körvonalazódik. Ennek fontos elemeit képezik a romániai multietnikus szocializációs közeg, a múltbeli és az aktuális politikai szereplőkkel való elégedetlenség, illetve a megfelelő kiút közös keresése. Az alternatívákat kereső fiatal madoszosok jellemzően helyi mozgalmi emberek voltak, akik a marxista körök és külföldi tanulmányutak révén kerültek közelebb a baloldali eszmékhez.

A MADOSZ történetének tárgyalása során a szerző különböző korszakokat különít el egymástól. Markáns határvonalat húz a nemzeti-forradalmi időszak, illetve a Komintern VII. kongresszusának 1935 februárjában kiadott határozatát követően a népfrontpolitika irányelve

szerint működő szervezet között. Míg a korábbi időszakot a szervezet építése és a hatóságok részéről való elismertetése érdekében tett lépések jellemzik, a népfontpolitika meghirdetését követően a szövetségépítés lett az elsődleges cél.

A MADOSZ az 1936-os választásokon esett át a politikai tűzkeresztségen. Mindössze egyoldalas pártprogram foglalta össze a szervezet működésének politikai és eszmei alapjait. Ebből kitűnik, hogy a népfrontos MADOSZ a romániai demokratikus keretek között határozta meg önmagát, elsődleges célját pedig a személyi és kisebbségi jogok érvényesítése, illetve a gazdaságilag hátrányos helyzetű társadalmi csoportok érdekeinek védelme képezte.

A szervezet működésének legfontosabb éve a két világháború közötti romániai parlamentáris rendszer utolsó esztendeje, 1937 volt. Ekkorra sikerült a MADOSZ-nak a Kommunisták Romániai Pártjával szemben egyfajta önállóságra szert tennie. Az erdélyi magyar értelmiség életében az év egyik legjelentősebb eseménye a Vásárhelyi Találkozó volt, melyen a MADOSZ nemcsak részt vett, hanem (a találkozót előkészítő bizottságba végül meghívást nem kapó) Balogh Edgár révén kezdeményező szerepet is vállalt. A szervezet vezetőségi tagjaként Balogh ugyanis egy körlevélben az erdélyi magyar értelmiség fasiszta veszélyével szembeni összefogását szorgalmazta, s ez egybevágott Tamási Áron korábban publikált cikksorozatával, amely a különböző csoportokra szakadt fiatalok egybehívásának gondolatát vetette föl. November 14-én Brassóban került sor a MADOSZ történetének első és egyetlen országos kongresszusára, melyen összesen kétszázan vettek részt. Az eseményen mutatkozó aktivitása alapján úgy tűnhetett, hogy a MADOSZ szervezeten belül megerősödött és sikerült növelnie a támogatottságát, ám a decemberi parlamenti választások ezzel ellentétes látéleletet nyújtottak. A MADOSZ a román Nemzeti Parasztpárttal és a Réti Imre vezette Kisgazdapárttal szövetségben sem tudott mandátumokat szerezni, vagy az Országos Magyar Pártnak valódi riválisává válni.

A II. Károly által bevezetett királyi diktatúra időszakában (1938–1939. június) a hivatalosan feloszlott pártokkal együtt a MADOSZ is elvesztette elismertségét, ezzel mozgástere erősen beszűkült. Tevékenysége főként kulturális téren volt érzékelhető a nagyobb erdélyi városokban. A „Vásárhelyi Találkozó alapjain álló dolgozók” néven létrejött csoport adaptációs képességét ugyanakkor erősen próbára tették a Komintern állásfoglalásának a háború folyásából adódó változásai, mint például a Molotov–Ribbentrop-paktum, a német–szovjet meg nem támadási szerződés. Ehhez adódott hozzá 1940 augusztusában a második bécsi döntés, mely az ekkorra szinte felmorzsolódott szervezetet tovább örölte.

Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolását a magyar társadalom többsége eufóriával fogadta, a román állam egysége mellett állást foglaló és magát antirevizionista alapokon megfogalmazó MADOSZ-t azonban meglepetésként érte. A bécsi döntést megelőzően külön szervezetként létező és törvényes keretek között működő MADOSZ néhány tagja Kolozsváron még tüntetett a második bécsi döntés ellen, Észak-Erdélyben azonban a szervezet beolvadt az illegális kommunista mozgalomba, és ugyanez történt a Ion Antonescu diktatúrája alá került Dél-Erdélyben maradó társakkal is.

A második világháború végével megváltozott hatalmi berendezkedés kedvezett a MADOSZ újjáalakításának. A szerző szavaival: „A madoszok – akkor először – »a történelem jó oldalán« találták magukat, vagy legalábbis ezt gondolhatták magukról.” (297.) Országos gyűléseikre 1944 októberében került sor Brassóban. A város egyúttal a Magyar Népi Szövetségre (MNSZ) keresztelt szervezet székhelyévé is vált. Ezzel az aktussal az egy évtizeddel korábban létrehozott MADOSZ története véget is ért, jóllehet meghatározó szerepet játszó tagjai közül néhányan az MNSZ keretében továbbra is az erdélyi politikai élet szereplői maradtak.

A MADOSZ kapcsán felmerülő legfontosabb kérdés, hogy a szervezet milyen mértékben volt a romániai magyarság egy generációs csoportjának kitörési próbálkozása a kisebbségi alávetettségből, illetve mennyiben tekinthető egy Moszkvából irányított, szovjet érdekeket szem

előtt tartó szereplőnek a romániai magyar politikai életben? Az erre adható válasz természetesen a különböző működési periódusaitól függően változik. Főcze János monográfiája az eseményeket nemzetközi kontextusba helyezve, 300 oldal terjedelemben ad kimerítő választ erre a kérdésre.

Both Noémi Zsuzsanna

Leslie Waters

BORDERS ON THE MOVE

Territorial Change and Ethnic Cleansing in the Hungarian–Slovak Borderlands, 1938–1948

(Rochester Studies in East and Central Europe)

University of Rochester Press, Rochester, NY 2020. 246 oldal

Mikor van értelme jól ismert történeteket újra elmondani? Mire jó egy új könyv, ha nem mond újat a történelem úgynevezett nagy eseményeiről? Mi a szerepe a történetírásban az elbeszélésnek, szerkezetnek, narratívának? Ezek és hasonló kérdések sorjázhatnak a fejünkben, amikor letesszük Leslie Waters könyvét a magyar–szlovák határvidékről, vagyis nagyjából arról a területről, amely az 1938. november 2-ai első bécsi döntéssel került vissza Magyarországhoz. Waters – aki alaposan átdolgozta Berend T. Iván témavezetésével készült disszertációját, amíg könyv lett belőle – nem ástott elő semmit a második világháború nagy eseményeiről, nem talált a tudásunkat átíró új adatokat a holokausztról és a csehszlovák–magyar lakosságcseréről, és nem írja át Magyarország világháborús részvételének értelmezését sem. Tulajdonképpen még a szakmát és a közönséget megmozgató nagy vitákat is alig érinti, egyfajta jó értelemben vett magától értetődőséggel kezeli azt a tág történeti kontextust, amelybe aztán beilleszti egy lényegében a történelem esetlegessége révén létrejött földrajzi fogalom és aztán régió (az úgynevezett „visszatért Felvidék”, majd mára csak Felvidék) egy évtizedét.

A kötet elsődleges témája az a tíz év, amit Waters a „felfordulás évtizedének” nevez, amikor a „nomád” (vagyis a társadalom feje felett elmozduló) határ és a nyomában járó állami, gazdasági, társadalmi és politikai változások jelentős mértékben megváltoztatják a társadalmat. A szerző mindenekelőtt azt mutatja be, hogy miként hatott egymásra kölcsönösen a visszacsatolt (határ)vidék társadalma és az állam. E könyv ettől még nem egyedi munka, hiszen fő témái – az etnikai összetétel megváltoztatása, a zsidóellenes intézkedések és a holokauszt, a lakosságcsere – jól illeszkednek a népiirtással, etnikai tisztogatással, kitelepítéssel foglalkozó irodalomba (például: *Norman Naimark: Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe.* Cambridge–London 2002.; *Timothy Snyder: Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin.* New York 2010.; *Philipp Ther: The Dark Side of Nation-States. Ethnic Cleansing in Modern Europe.* New York–London 2014.), a magyar–szlovák kontextualizálással mintha Holly Case-t követné (*Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during WWII.* Stanford 2009.) és egészítené ki, a kiterjedt lokális elemzés pedig nem csupán az utóbbi idézi, hanem mindenekelőtt a szlovákiai magyar történetírást, elsősorban a kötetben is sokat idézett Simon Attila munkáit (például *Magyar idők a Felvidéken [1938–1945].* Az első bécsi döntés és következményei. Bp. 2014.). Ugyanakkor Waters számára nem ez a történet elsődleges

kontextusa, hanem a határ és a határvidék. Ennek révén jön létre egy összefonódó, egymástól nemcsak elválaszthatatlan, ám egymást szükségszerűen befolyásoló és mégsem egybeolvadó, hanem továbbra is különálló magyar és szlovák történet is. Az már kevésbé egyértelmű, hogy ez a határvidék történetén belül vagy inkább mellette történik-e meg.

Waters az öt fejezetet öt témának szenteli, és mindegyiket egy jelentős politikatörténeti esemény köré építi fel. A bécsi döntés, Szlovákia elválása és vele Csehszlovákia vége, a két ország belépése a Szovjetunió elleni háborúba, Magyarország német megszállása és a csehszlovák államhatalom visszatérése adják az elbeszélés csomópontjait, egyúttal folyamatosan jelezve, hogy ami Léván, Tardoskedden vagy Michalovcén történt, az szorosan összefonódott egy évtized drámai eseményeivel is. Az első fejezet érthető módon a visszacsatolás közvetlen következményeit mutatja be. A bevonulásnál fontosabbak a csehszlovák állami szervek és az alkalmazottak exodus, a részben a magyar gazdaságpolitikából (például a helyiek számára kedvezőtlen, a jövedelmeket és nyugdíjakat leértékelő korona-pengő átváltási arányból) eredő szociális problémák, a csehszlovák jóléti intézmények és szolgáltatások megszűnéséből fakadó feszültségek, a spontán és állami ösztönzéssel is zajló menekülés, mini etnikai tisztogatások, illetve a helyiek és az „anyások” találkozása révén felerősödő különbségérzet, amit a felvidéki szellem képzete próbált a magyar nemzeteszmébe illeszteni. Ez utóbbi különösen azért volt lényeges, mert a magyar állam kezdetétől fogva a magyar nemzeti dominancia kialakítására törekedett, és a helyiekkel kialakuló konfliktus ezt veszélyeztette. A helyiek számára pedig a felvidéki szellem – vagyis az az elképzelés, hogy a visszatért magyarság egységesebb, szociálisan érzékenyebb, ezért irányt mutathat az egész nemzetnek – a gazdasági és szociális problémák kezeléséhez szükséges kormányzati erőforrásokra támasztott igényt segítette legitimálni.

A második fejezet a Jozef Tiso vezette Szlovák Köztársaság megalakulásával kezdődik, témája a magyar nemzeti dominancia megalapozása a visszacsatolt területeken az önálló szlovák állam léte mellett. Ezt a kezdetétől fogva kiemelt célt jelentős mértékben igazolta a szlovák revizionizmus, amire a magyar területi igények „lebegtetésével” reagált Budapest. A határvidék helyzete ezzel ismét megkérdőjeleződött. A magyar jelenlét megerősítésében a jóléti szolgáltatások kérdése és a kisebbségek rovására történő vagyoni újraelosztás kapott jelentős szerepet. Az előbbi azért, mert a kiterjedt csehszlovák jóléti rendszert az itt élők a magukénak érezték, így annak pótlása politikailag is fontos volt, az újraelosztás pedig főként a zsidóság rovására valósult meg (őket a magyar és a szlovák oldalon egyaránt ellenségnek állították be). Ugyanakkor a második zsidótörvény végrehajtása nehézségekbe ütközött, mivel a foglalkozási kvóták betartása – például az orvosoké – akár az ellátás ellehetetlenüléséhez is vezethetett.

Az újraelosztás mellett, azzal szorosan összefonódva, az egyéni hűség vizsgálata is a magyarság helyzetének megerősítését szolgálta. A zsidókat könnyű volt egységesen áruulónak bélyegezni, akik úgymond elhagyták a magyarságot. Az állások elnyeréséhez azonban a nem zsidóknak is nemzethűségi vizsgálaton kellett átesniük, és mivel a vizsgálóbizottságok jobbára a magyar párt helyi prominenseiből álltak, ez többnyire a helyi társadalom belső konfliktusainak egyfajta megjelenési formáját, illetve adott esetben feloldását jelentette. Az mindenesetre hamar kiderült, hogy a nemzethűséget csak önkényesen lehetett meghatározni, korábbi apolitikus vagy egyszerű jogkövető magatartásból könnyen lehetett nemzetárulás, pitiáner jogsértésből nemzeti ellenállás. A kisebbségi magyar világ mindennapi gyakorlatai soha nem kizárólag a nemzeti logikát követték, ezért aztán nem is lehetett az embereket így kategorizálni. Sikerült viszont felerősíteni a gyanakvás és feljelentés légkörét.

A harmadik fejezet kiindulópontja Kassa bombázása és a Szovjetunió elleni háború, fő témái pedig a kölcsönöségi nemzetiségi politika és a mindkét oldalon kibontakozó zsidóüldözés, az első deportálások (Kamenyec-Podolszk és a szlovákiai deportálások 1942-ben), valamint a kölcsönös etnikai üldözés logikája. Waters elsősorban arra koncentrált, hogy bemutassa

a kölcsönösségi nemzetiségi politikát, vagyis azt a gyakorlatot, miszerint az egyik államban a kisebbséggel szemben foganatosított represszív intézkedésekre annak anyaállama az ott lévő kisebbséggel szemben hajtott végre jogkorlátozást. Ez egy nagyon kényes, a kisebbségeket jelentős mértékben korlátozó, de azok létét végül nem veszélyeztető egyensúlyt teremtett. Ezzel szemben vagy éppen ezért mindkét országban a zsidósággal szembeni fellépés lett az etnikailag tiszta állam fő csapásiránya. Ezen a téren aztán kölcsönösen tanultak is egymástól, ráadásul a magyarországi holokauszt kulcsszereplői közül nem kevesen Szlovákiában szereztek tapasztalatot – akár arról is, hogy sajtoltjanak ki megvesztegetési pénzeket a zsidó közösségből.

A mindkét oldalon kibontakozó deportálások nyomán alakultak ki azok a határon átnyúló kapcsolatok, csempésztutak, amelyeket aztán szükség esetén a másik irányba is lehetett használni. Eközben pedig az állam a kisebbségeket itt is – mint azt Holly Case bemutatta Erdély esetében – egyre inkább úgy kezelte, mint a másik állam helyettesítőit. Amit tettek, azt valójában a másik állam tette, amit mondtak, azt valójában a másik állam mondta, és amikor jogait korlátozták, akkor – e logika szerint – a másik államot korlátozták. Ezzel nemcsak egyfajta sajátos „népi diplomácia” alakult ki, hanem furcsa mód mindkét fél elfogadta, hogy szuverenitása nem teljes, hiszen a kisebbsége valójában a másik oldalhoz tartozik.

A negyedik fejezet a holokauszt története, amiből Waters külön kiemeli Kassa sajátos kulcsszerepét, mivel a város a transzportok utolsó magyarországi megállójaként, az Auschwitz felé tartó vonatoknak mintegy átadóállomásaként funkcionált. Hangsúlyozza, hogy a deportálások egész logikája arra épült, hogy elsőként a visszacsatolt területeket kell „megtisztítani” a kisebbségi korszak miatt amúgy is gyanús zsidóságtól. A korábbi, kölcsönös szlovák–magyar tapasztalatok fontosságát ismét a lebonyolítók közti személyi átfedéssel támasztja alá, közben pedig kiemeli, hogy a határvidék fontos információkat közvetített a holokauszt valóságáról, a deportálások valós céljáról. Végül a szerző azt is kiemeli, hogy a visszacsatolást kísérő jóléti és újraelosztási logikát is ez az időszak látszott kiteljesíteni a „zsidó vagyon” elkobzásával, elrablásával és szervezett elosztásával.

A kötet utolsó fejezete a „felfordulás évtizedének” vége, a csehszlovák államhatalom visszaterése, az intézményesített magyarellenes diszkrimináció és a lakosságcsere. Bár következményeit tekintve nem fogható a holokauszthoz, mégis ez volt az etnikai dominanciára törekvő politika egy évtizeden át összegyűlő tapasztalatának végső megtestesülése, kísérlet a teljes vagyoni újraelosztásra és a jogfosztás intézményesítésére. Waters elemzésében talán az a legizgalmasabb, amikor bemutatja, a lakosságcsere folyamatában miként fordult visszájára a korábbi nemzetiségi eljárások logikája, miként próbált mindkét állam minél tágabb nemzetmeghatározást érvényesíteni. Attól reméltek hasznot, ha saját nemzetüket minél befogadóbban határozták meg: Csehszlovákia minél több áttelepülőt – ami több kitelepíthető magyart jelentett –, Magyarország kevesebb áttelepülőt és több Csehszlovákiában maradt magyart szeretett volna.

Az említett öt csomópont köré szőtt történet tehát sok tekintetben nem újdonság, mégis jól érthető és egyedi elbeszéléssé áll össze. Az öt fejezetet összekötő szálak közt meg kell említeni az etnikai dominancia célkitűzését és a társadalom ehhez kapcsolódó, akár radikális átalakításának a vágyát, aminek fontos eleme volt a kölcsönös „tanulás”, és vele a tudás és technológiai transzfer. A határok mozgása, a lakosság helyben maradása és vándorlása azonban olyan földrajzi teret hozott létre, ahol a két ország valóban átfedésbe került egymással – összefonódásuk pedig több volt pusztá átadásnál-átvételnél. A (cseh)szlovák–magyar versengés, tanulás, utánzás nemcsak az etnikai politikára terejt ki, hanem a társadalompolitikára, a jóléti rendszerekre is. Bizonyos értelemben Waters könyve a periféria bosszújaként is olvasható. Egy hátrányos helyzetű terület visszacsatolásakor az állam olyan elvárásokkal szembesült, amelyek kezeléséhez egész működését, filozófiáját át kellett gondolnia. Magyarország bizonyos értelemben csak ekkor lett a Monarchia utódállama, ekkor szembesült azzal, amivel az első világ-

háború győztesei már közvetlenül 1919 után: a posztulált nemzeti egység nem tudja eltakarni a társadalmi különbségeket, az integráció pedig konfliktusos folyamat. Éppen ezért a különbségek kifejeződése, a regionalizmus nem pusztán csak egy az uralomváltáskor meglévő felfogás továbbélése, mint ahogyan erre Waters céloz; azt maga az integrációs kísérlet generálja, erősíti, illetve akadályozza, hogy meggyengüljön.

Az elbeszélés egy másik szála az egyéni cselekvőképességé, amely korról korra eltérő mértékben működött. Sokszor éppen az etnikai dominanciát szolgáló eszközök felhasználásával, de azok céljai ellenében, máskor az etnikai politikai eszközei elől kitérve, olykor a nyomásnak aktívan ellenállva lehetett sikeres. Ezt kiemelni azért is fontos, mert a korszak történetében olykor csak a teljes kiszolgáltatottság és a hősiesség jelenik meg. Ráadásul ez olyan strukturális jellemzője a határmenti társadalom működésének, amely nélkül az nem is érthető meg.

Míndezzel együtt a „visszatért Felvidék” lakóinak sorsát végső soron a második világháború határozta meg. Történetük mégsem pusztán variációja a népiirtások és etnikai tisztogatások történetének. Egyfelől Waters könyve látványosan cáfolja a „véres övezet” tézis egyik fontos elemét, azt, hogy a tömeggyilkossághoz az állam megszűnése kellett. Másfelől a magyar–szlovák határvidék a németek és szovjetek uralta köztes-európai térségben bekövetkezett állami és társadalmi erőszak, az etnikai tisztogatás és népiirtás történetének is a része, az egyedi eseménykort ez az átfogó történet keretezi, nélküle a magyar–szlovák történet talán meg sem történik. Ezt a kettőséget nagyon jól integrálja a kötet narratív szerkezete, s a szerző ugyancsak jól összeszolja a különböző perspektívákat, mindenekelőtt a mindennapi embereket és az állami szereplőket. Részben éppen ezért, a jól megválasztott elbeszélés miatt lesz Leslie Waters könyvének története egyéni és egyedi, noha egyúttal sokaknak ismerős is.

Egry Gábor

Besenyő János

MAGYARORSZÁG ÉS A NYUGAT-SZAHARAI VÁLSÁG

Monarchia, Bp. 2020. 458 oldal

Az utóbbi években öröndetesen megsaporodott a történeti afrikanisztika tárgykörében íródott munkák száma. A hazai kutatások hagyományosan nem a fekete kontinensre koncentrálnak; míg Ázsia fontos volt, Afrika a magyar szellemi elit számára szinte „megkerülendő kontinensnek” számított. Csak nagyon kevesen jutottak el oda, idegen szolgálatba szegődve vagy a hazai tudományos intézmények által minimális mértékben támogatva, esetleg támogatás nélkül dolgoztak. A globalizáció hullámain ugyanakkor egyre többek töltenek hosszabb-rövidebb időt Afrikában, s az afrikanisztika vonzóvá lett a fiatal generációk számára. Besenyő János maga is megjárta a kontinens számos országát, s távol a turistagettók hamis valóságától nem kevés időt töltött a terepen, ahol alaposan megismerte e tőlünk távol, illetve kevésbé szerencsés környezetben élőket és azok történelmét. A gyakorlati tapasztalás azonban nem elegendő ahhoz, hogy tudományos értekezés szülessen belőlük. Ehhez arra is szükség van, hogy a tapasztalóban igény legyen a rendszerezésre, elemzésre, következtetésekre. Szélsőséges időjárási, politikai és társadalmi körülmények között – a szerző megfogalmazásában „rossz biztonsági környezetben” – ehhez nemcsak tehetségre, hanem roppant erős akaraterőre is szükség van.

Szerencsére Besenyő Jánosban megvoltak és megvannak ezek a feltételek. Már 2012-ben megjelent egy könyve a nyugat-szaharai válságról, jelen munkája pedig a kérdéskör magyar vonatkozásait járja körbe. Megírásához újabb levéltári kutatásokra támaszkodott, például a Spanyolországtól a 19. század legvégén megvásárolni szándékozott gyarmattal kapcsolatos, Bécsben őrzött iratokra. Emellett konferenciaelőadások, kutatási ösztöndíjak eredményei, a tárgyban megírt számos tanulmány s mindenekelőtt a 2004 februárjától a helyszínen szerzett tapasztalatok segítették a szerzőt. Fialat magyar tisztként ugyanis az ENSZ soknemzetiségű MINURSO (Mission des Nations Unies pour l'organisation d'un référendum au Sahara occidental) műveletének egy éven keresztül aktív tagja volt. Ahogy az előszóban maga is leírja, már az itthoni felkészítés során is hiányérzet gyötörte, egyszerűen nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű és minőségű információ Nyugat-Szaharáról. Mivel magyarok, először rendőrök, majd később katonák, már 1996-tól teljesítettek szolgálatot a területen, ez a hiány nem volt sem elkerülhetetlen, sem elfogadható, mégis mindenki szemet hunyt felette. Nem így Besenyő, aki megérkezésétől tudatosan gyűjtötte az információkat, kapcsolatokat épített, beutazta a vidéket, fényképezett. Mivel az afrikai kontinens legrégebb megoldatlan konfliktusa vált kutatásainak fő területévé, szisztematikusan feldolgozta annak összes releváns aspektusát: Nyugat-Szahara földrajzi adottságait, élővilágát, valamint a területet lakó saharávi népesség bemutatását. Ez utóbbi nem könnyű feladat a relatíve kis terület (csaknem három Magyarországnyi) és a kicsiny népsűrűség ellenére sem, hiszen élnek itt berberék és Jemenből származó „tisztaarabok” arabok, három égtáj felől érkezett bevándorlók, valamint a két alapvető etnikum keveredéséből létrejött csoportok. Az archaikus társadalom legkézzelfoghatóbb indikátora, hogy a legutolsó hitelesnek elfogadott népszámláláskor, 1974-ben a – nem kevés eufémizmussal – „befogadott személyek és szegény rokonok” névvel jelölt rabszolgák az össznépszerűség közel egyhuzadát alkották. Az eligazodást tovább nehezíti, hogy a különböző törzsek már nem csupán vérségi alapon szerveződnek a területen. Az idők folyamán változott az egyes foglalkozások hierarchiája, valamint az adófizetés elkerülése érdekében több törzs is igyekezett arab származását bizonyítani, manipulálták a családfájukat, hogy a Mohamed prófétától való származásra utaló megtisztelő „chorfa” státuszba kerülhessenek.

Az olvasó számára meglepetéssel szolgálhat a gazdaságról szóló fejezet. Az általános hiedelem szerint ez az „isten háta mögötti” terület, ahol a felszín alig öt százaléka alkalmas mezőgazdasági művelésre, s további egyötöde gyérfüvű legelővel szolgál a nomád állattartók számára, nem rendelkezik komoly gazdasági potenciállal. Ez a sztereotípiát a szerző szerint nem felel meg a valóságnak. Már a hagyományosan hasznosított természeti erőforrások esetében sem, elég a gazdag foszfát- és vasérc-telepekre vagy az Atlanti-óceán halgazdagságára gondolni. A szél- és napenergia-potenciál a közelmúlt felfedezései, akárcsak a roppant finom szemcséjű saharai homok az idegenforgalom hasznára. Aki nyaralt már a Kanári-szigeteken, s nem fekete, hanem aranyárga fővenyen át gázolt a tengerbe, tudni fogja, miről is van szó.

A hasznos és részletes, de nem terjengős történeti összefoglaló főníciaiaktól a spanyol hódítókig ismerteti a legfontosabb eseményeket, s egyben jól korszakolja a terület elmúlt évezrezeit. Ebben a fejezetben is számíthatunk új és meglepő információkra, például a spanyol polgárháborúban harcoló saharávik említésénél, hiszen még a téma igazán elmélyült kutatói is általában csak a marokkóiak részvételéről tudósítanak. Vagy említhetjük az egykor Spanyol-Szaharához tartozó Cabo Juby esetét, ahol 1927–1928-ban Antoine de Saint-Exupéry vezetésével működött a Párizst Dakarral összekötő légi postaszolgálat. Ezeknél a kuriózum számba menő dolgoknál azonban fontosabb, ahogyan a szerző bemutatja olvasóinak, miként vált Spanyol-, majd Nyugat-Szahara a térségbeli szomszédok s az itt érdekelt nagyhatalmak játékszerévé már jóval a gyarmatosítók 1976-os kivonulása előtt, és hogyan akadályozta meg az érdekek ütközése azóta is minden érintett fél, de főképp a terület lakosai számára egy elfogad-

ható rendezés létrejöttét. A nagyok közé beszorult kis országra ez mérhetetlen szenvedést hoz. A szerző kinti feladatvégzése közben döbben rá, milyen cinikus játszma közepébe is csöppent. És éppen ez kölcsönöz könyvének olyan feszültséget, amit a cím alapján nem is várnánk. Pedig sokszor patikamérlegre kell tennie mondanivalóját, úgy kell fogalmaznia, hogy az objektivitását egy pillanatra se adja fel. Nagy előnye a kötetnek, hogy a konfliktus ENSZ-dokumentumait (csak felsorolásuk kilenc oldalt tesz ki!) a szerző a függelékben jól visszakereshetően szerepelteti. A legutolsó dokumentum keletkezése 2019. április 1., így sikerült – a monografikus feldolgozás dacára – napjainkig vinni a történések fonalát.

Igazi csemege várja az olvasót a kötet 60. oldalától. Már a fejezet címe is sokat ígérő: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gyarmati törekvései a mai Nyugat-Szahara területén*. A recenzensnek módja volt a pécsi 2018-as Afrika-konferencián meghallgatni Besenyő János hasonló címmel tartott előadását. A világ minden tájáról összegyűlt előadók, az afrikánisztika felkent papjai és ígérétei mind nagy érdeklődéssel hallgatták a nekik is újdonságot jelentő beszámolót, amely az akkor frissen beszerzett dokumentumok feldolgozása alapján született. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ezeket a Bécsben őrzött levéltári anyagokat egy helyi professzor, Walter Sauer már korábban átnerte és tartalmukat kivonatossan ismertette (K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika. Wien–Köln–Weimar 2007.), ám valamilyen okból, talán mert nem angolul íródott, talán mivel a szerző maga sem tulajdonított túlzott jelentőséget ennek a soha meg nem valósult tervnek, nem igazán került be a köztudatba. Besenyő könyvében viszont kiemelt helyet kap, s nem csak terjedelme okán. Lépésről lépésre követhetjük az Osztrák–Magyar Gyarmati Társaság, emellett a kettős monarchia lassú és bürokratikus államgépezetének, elsősorban a külügyminisztériumnak a tevékenységét az ügyben. Kiválóan szemlélteti mindez, hogyan és milyen lassan születtek meg a döntések Bécsben, valamint rámutat arra is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia már a 19. század legvégén is Berlinhez fordult még egy ilyen nem központi kérdés ügyében is. A szerző arra is rámutat, hogy a minden részletében kidolgozott tervet nem Berlin, hanem Budapest futtatta zátonyra. Kiváló esettanulmány ez a Lajtán túli és inneni részek viszonyának bemutatására.

Mivel a munka nem tanulmánykötet, amelyben az egymástól eltérő időben keletkezett írások óhatatlanul átfedésbe kerülnek, hangot kell adnom az ezzel kapcsolatos kritikámnak. Már *A Habsburgok gyarmatosítási törekvései és az Újabb gyarmatosítási törekvések, felfedezőutak* fejezetek címadásai nem a legszerencsésebbek (s még ennél is félrevezetőbb a *Rio de Oro eladásának története* című fejezet címe, amely valójában az el nem adásról szól), ám ennél kardinálisabb az a kérdés, hogy valóban szükséges-e az olvasó figyelmét, mondjuk, Sokotra szigetének tervezett, de ugyancsak megghiúsult gyarmatosításával terhelni? Önálló tanulmányként sokkal inkább betöltené küldetését a tartalmilag kétségkívül jól megírt két fejezet. Valamint egy kihagyott lehetőségre is felhívnom a figyelmet. A németek ugyanis nem csupán tárgyaltak, de ténylegesen vettek is a spanyoloktól területeket a spanyol–amerikai háborút követő hónapokban. Igaz, Besenyő is említi, hogy a németek nemcsak Rio de Oro, hanem a másik spanyol gyarmat, Fernando Poo területével kapcsolatosan is elővásárlási joggal rendelkeztek, de azt már nem mondja el, hogy az 1899. február 12-én kötött szerződés értelmében a Guam nélkül értékét vesztett Mariana-szigetek, a Karolina-szigetek, valamint Palau 25 millió pezeta kifizetése után Madridtól Berlinhez kerültek. Az időben egymással párhuzamosan zajló két ügy összehasonlítása ebben a kötetben elmaradt, igaz, a téma kifejtése később még pótolható.

A *Magyar önkéntesek a Spanyol Idegenlégióban* című fejezet további új kutatási eredményeket tartalmaz még az adott területen otthonosan mozgóknak számára is. A vizsgálat mélységéről árulkodik a nyugat-szaharai kérdéssel a magyar levéltári forrásokban fellelhető információk teljességre törekvő feldolgozása. Bepillantást kapunk abba, hogyan is működtek a dolgok hazánkban például a szovjet befolyás idején, ki mit tudhatott a magyar diplomácia számára távoli

területről, miközben a szolidaritás vagy az árukapcsolás, vagy egyszerűen csak a Moszkva iránti kényszerű hűség szolgált sorvezetőül az akkori döntéshozóknak.

A könyv második fele a magyar szerepvállalást járja körül a MINURSO rendőri, majd katonai kontingensben. Lassan negyedszázada, hogy az első magyar rendőrök útnak indultak Nyugat-Szaharába. Besenyő János már önmagában azzal is roppant gazdag anyagot tárt volna elénk, ha a missziókból hazatértekkel készít interjúkat. A résztvevők személyes tapasztalatainak ismerete ugyanis kiemelten fontos, és csak remélni lehet, hogy a mindenkori döntéshozók figyelmét sem kerüli el, ha Magyarország katonákkal, rendőrökkel, civilekkel az eddigieknél is nagyobb szerepet vállal az afrikai nemzetközi missziókban. Erre pedig jó esély van.

A jó stílusban megírt könyvet tekintélyes függelék egészíti ki, amely a fontosabb évszámokat, az ENSZ-dokumentumokat, levéltári és más forrásokat, térképeket és képmelléleteket tartalmazza. A név- és tárgymutató mellett 2234 (!) lábjegyzet, valamint imponáló és további olvasásra ösztönző irodalomjegyzék segíti az eligazodást a témában.

Búr Gábor



E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

B. Szabó János PhD, történész-muzeológus
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest

Both Noémi Zsuzsanna PhD, történész-muzeológus
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

Búr Gábor PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Domokos György PhD, tudományos főmunkatárs
Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Egry Gábor az MTA doktora, főigazgató
Politikatörténeti Intézet, Budapest

Föcze János PhD, levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Galambosi Péter PhD-hallgató
ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Gulyás László Szabolcs PhD, főiskolai docens
Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet,
Nyíregyháza

Gyarmati Enikő szabadfoglalkozású
Budapest

Jeszenszky Géza kandidátus, egyetemi magántanár
Budapest

Kenyeres István PhD, főigazgató
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Matolcsi Réka PhD-hallgató
ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Sudár Balázs PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Tefner Zoltán PhD, egyetemi magántanár
Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

Thoroczkay Gábor PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Tóth Tibor doktorjelölt
ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- István Kenyeres*: The Finances and Military Expenses of the Hungarian Kingdom
before the Battle of Mohács 237
- Péter Galambosi*: The History of the „Ten-lance” Nobility of Szepes
in the Thirteenth and Fourteenth Centuries 277
- Tibor Tóth*: The English Army Besieges the Castle of Buda. The Military Encampments
of Hounslow Heath during the Reign of James II (1685–1688) 303
- Réka Matolcsi*: Cases of Verbal Lèse-Majesté during the Austro-Hungarian Monarchy
(1891–1913) 329
- Zoltán Téfnér*: German–Austro-Hungarian Negotiations about Poland.
Berlin, 14–15 April 1916. 357
- Enikő Gyarmati*: The Appointment of Rózsa Bédy-Schwimmer as Hungarian Envoy to
Bern based on Swiss Sources (1918) 391

DISCUSSION

- Gábor Thoroczkay*: Reflections on the Recent Literature about the Hungarian
Sacral Dual Principality 413
- János B. Szabó – Balázs Sudar*: Gardizi, Ibn Rusta and the Others.
Response to Gábor Thoroczkay 421

BOOK REVIEWS

- Botár István*: Havasok keblében rejtőző szép Csík. A Csíki-medence középkori település-
története (*László Szabolcs Gulyás*) 429
- Kruppa Tamás (közreadja): Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601)
(*György Domokos*) 432
- Ablonczy Balázs*: Ismeretlen Trianon.
Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921 (*János Főcze*) 434

L. Balog Béni (szerk.): Erdélyből jelentik. A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának válogatott iratai, 1918. november 3. – 1919. január 29. (<i>Géza Jeszenszky</i>)	437
<i>Főcze János</i> : A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944) (<i>Noémi Zsuzsanna Both</i>)	440
<i>Leslie Waters</i> : Borders on the Move. Territorial Change and Ethnic Cleansing in the Hungarian–Slovak Borderlands, 1938–1948 (<i>Gábor Egrý</i>)	443
<i>Besenyő János</i> : Magyarország és a nyugat-szaharai válság (<i>Gábor Búr</i>)	446
AUTHORS OF THIS ISSUE	451